

Rozdział

1

Przejsie na emeryturę jako obszar decyzji emerytalnych

1.1. Zabezpieczenie emerytalne – podstawy terminologiczne

1.1.1. Wprowadzenie

Zgodnie z ogólnymi postulatami metodologii prowadzenia badań naukowych, część wprowadzająca do pracy badawczej służy nakreśleniu tła i kontekstu prowadzonych rozważań oraz konceptualizacji stosowanych pojęć podstawowych [Babbie, 2019, s. 130; Hajduk, 2005, s. 170; Kolman, 2004, s. 231]. W przypadku książki poruszającej problematykę decyzji emerytalnych kwestie te są szczególnie istotne. Wynika to z tego, że w obszarze zabezpieczenia emerytalnego występuje wiele terminów, którym przypisuje się podobne znaczenie (np. zabezpieczenie emerytalne, system emerytalny, system zabezpieczenia emerytalnego), a także pojęcia wieloznaczne i niedookreślone, które w zależności od kontekstu mogą być różnie interpretowane (np. pojęcie „emerytura” może się odnosić zarówno do strumienia płatności, jak i do statusu społeczno-zawodowego). Ponadto w trakcie minionego wieku pojęcia i koncepcje związane z zabezpieczeniem emerytalnym ewoluowały, a ich zakres pojęciowy ulegał rozlicznym przekształceniom. Zwraca się również uwagę, że w toczącej się w przestrzeni publicznej dyskusji dotyczącej zabezpieczenia emerytalnego biorą udział przedstawiciele różnych profesji (ekonomiści, prawnicy, politycy, dziennikarze), a także osoby

niemające szerokiej wiedzy teoretycznej o funkcjonowaniu systemów emerytalnych i nie znające terminologii ekonomicznej. W efekcie w ekonomii emerytalnej nie wykształciła się kompletna i jednoznaczna siatka pojęciowa, a terminologia stosowana w jej obszarze nie jest dobrze usystematyzowana [Chybalski, 2018, s. 21–27; Góra, 2003, s. 16].

Mając na uwadze powyższe uwagi, prowadzone w kolejnych rozdziałach monografii rozważania dotyczące uwarunkowań decyzji o przejściu na emeryturę poprowadzone zostały rozdziałem precyzującym zakres i treść pojęć podstawowych używanych w pracy. Przy dokonywaniu systematyki aparatu pojęciowego za punkt wyjścia przyjęto przede wszystkim literaturę krajową, w której problematyka funkcjonowania systemu zabezpieczenia emerytalnego jest szeroko dyskutowana od co najmniej kilkudziesięciu lat. W razie braku źródeł polskojęzycznych odnoszących się do danego terminu lub w gdy w danym obszarze polscy badacze odwołują się do publikacji zagranicznych, posiłkowano się również źródłami anglojęzycznymi. Podejście takie sprawia, że część z cytowanych publikacji ma charakter wtórny względem opracowań źródłowych. Niemniej jednak jego niekwestionowanymi zaletami są uwzględnienie kontekstu krajowego, względna spójność terminologiczna oraz brak dodatkowych komplikacji i nieścisłości związanych z koniecznością tłumaczenia wybranych pojęć¹.

1.1.2. Ryzyko starości w ujęciu ekonomicznym

Większość pojęć związanych z funkcjonowaniem systemu zabezpieczenia emerytalnego, które pojawiają się w tej książce wiąże się ze starością oraz związanym z nią ryzykiem starości. Dla przejrzystości dalszego wywodu konieczne jest więc dookreślenie znaczenia tych terminów. W pierwotnym znaczeniu **starość** to naturalne zjawisko biologiczne będące następstwem indywidualnego procesu starzenia się. W zależności od kontekstu można jednak mówić również o starości ekonomicznej, społecznej, funkcjonalnej czy psychologicznej. Literatura dostarcza wielu definicji starości oraz teorii dotyczących procesu starzenia się [Fabiś, Wawrzyniak, Chabior, 2015, s. 46–51; Jurek, 2012, s. 16–21; Worach-Kardas, 2015, s. 19–22]. Ograniczenie się do ujęcia syntetycznego pozwala dalej przyjąć, że starość jest ostatnim z następujących po sobie kolejno etapów cyklu życia człowieka, a starzenie się jest naturalnym procesem rozwojowym, który przebiega równolegle w sferze biologicznej, psychologicznej i społecznej.

W piśmiennictwie zwraca się uwagę, że starość nie jest jednorodna i wyróżnia się kilka jej okresów. Przykładowo J. Rutecka [2015, s. 186–187] wymienia aktywną starość, spokojną starość oraz niedołączną starość. Z kolei H. Worach-Kardas [2015,

¹ Uwagi te mają zastosowanie wyłącznie do rozdziału pierwszego obejmującego systematykę podstawowych pojęć. W dalszej części opracowania, w szczególności tam, gdzie prezentowane są rozważania szczegółowe oraz omawiane wyniki badań, odwoływano się głównie do oryginalnych publikacji autorów zagranicznych.

s. 17] wyróżnia wczesną starość, późną starość oraz długowieczność. W nawiązaniu do tych podziałów przyjęto, że okres starości dzieli się na trzy główne podokresy:

- wczesną starość, w trakcie której konsumpcja skupia się głównie na realizacji własnych planów oraz pomocy młodszemu pokoleniu, a kondycja psychofizyczna umożliwia dalsze zarobkowanie;
- późną starość, w trakcie której dochodzi do całkowitego zakończenia aktywności zawodowej, chociaż stan zdrowia nadal umożliwia samodzielne funkcjonowanie;
- niedołęstwo starcze, a więc okres, w którym następuje brak możliwości samodzielnego funkcjonowania, a dodatkowo pojawiają się wydatki związane z koniecznością pokrycia kosztów opieki zdrowotnej i pielęgnacyjnej.

W określaniu pojęcia starości kluczową kwestią jest ustalenie momentu, w którym się ona zaczyna (koniec tego okresu – śmierć, wynika *implicite* z faktu, że jest to ostatnia faza życia człowieka). Teoretycznie dolna granica okresu starości może być ustalana na podstawie czynników: biologicznych (wystąpienie fizycznych atrybutów starości); społecznych (np. pojawienie się wnuków), ekonomicznych (zaprzestanie aktywności zawodowej), socjalnych (nabycie prawa do emerytury) czy psychologicznych (pogorszenie zdolności intelektualnych i przystosowawczych, spadek sprawności zmysłów). Z perspektywy badawczej powyższe kryteria mają jednak zasadniczą wadę – wystąpienie poszczególnych czynników, mających być symptomami starości, jest wysoce zindywidualizowane, co powoduje problemy z ich operacjonalizacją. Stąd też z reguły za próg starości przyjmuje się wiek kalendarzowy. W praktyce nie ma jednak jednego, powszechnie ustalonego wieku uznawanego za próg starości. Bariera ta jest pochodną umownych ustaleń i oscyluje w przedziale pomiędzy 45. a 80. rokiem życia, przy czym zdecydowana większość badaczy wskazuje na 60. lub 65. rok życia [Jurek, 2012, s. 18–19].

Należy również wspomnieć, że poza prezentowanym jednostkowym znaczeniem starości może ona być również definiowana w sensie globalnym (demograficznym). W tym ujęciu pojęcie starości odnosi się do całego społeczeństwa. Starzenie się społeczeństwa oznacza stały wzrost odsetka ludności w starszym wieku (zwykle powyżej 60 lub 65 lat) w ogóle ludności [Worach-Kardas, 2015, s. 16]. Proces demograficznego starzenia się społeczeństwa jest obecnie obserwowany w większości krajów rozwiniętych. Jest on wynikiem kumulacji zmian, jakie zachodzą w ich społeczeństwach: wydłużenia średniej długości trwania życia przy jednoczesnym spadku wskaźnika urodzeń. Zjawisko to stanowi jedno z najistotniejszych uwarunkowań funkcjonowania i reformowania współczesnych systemów zabezpieczenia emerytalnego.

Główną przesłanką, stanowiącą o potrzebie funkcjonowania systemu zabezpieczenia emerytalnego, jest występowanie ryzyka starości. Trzeba jednak zaznaczyć, że na przestrzeni minionego wieku zakres pojęciowy ryzyka starości ewoluował. Początkowo w okresie budowania powszechnych systemów zabezpieczenia społecznego starość nie stanowiła przedmiotu samoistnej ochrony, gdyż obowiązująca wówczas

doktryna ubezpieczeniowa przewidywała ochronę wyłącznie na wypadek zdarzeń niepewnych i nieoczekiwanych [Jędrasik-Jankowska, 2006, s. 23]. W tej sytuacji pierwsze rozwiązania dotyczące zabezpieczenia osób starszych bazowały na koncepcji domniemanego inwalidztwa, wedle której po przekroczeniu określonego wieku dana osoba stawała się niezdolna do pracy.

W kolejnych dekadach nastąpiło rozdzielenie ryzyka niezdolności do pracy i ryzyka starości². Od tej pory ryzyko związanemu z procesem biologicznego starzenia się organizmu i naturalnej utraty sił odpowiadał odrębny rodzaj świadczenia ubezpieczeniowego (renta starcza). Świadczenie to co do zasady przysługiwało ubezpieczonym z odpowiednim stażem zatrudnienia i pod warunkiem osiągnięcia określonego wieku. W następnym etapie ewolucji zakresu pojęciowego ryzyka starości punkt ciężkości został przesunięty z traktowania emerytury jako świadczenia z tytułu domniemanego inwalidztwa do traktowania emerytury jako świadczenia z tytułu wysługi³. Wyrazem takiej zmiany podejścia w Polsce było zastąpienie w 1968 r. stosowanych wcześniej terminów „renta starcza” i „wiek starczy” określeniami „emerytura” oraz „wiek emerytalny” [Antonów, 2003].

W niniejszej pracy ryzyko starości jest postrzegane przede wszystkim z punktu widzenia ryzyka dożycia przez jednostkę wieku, w którym nie będzie ona już uzyskiwać dochodów z tytułu wykonywanej pracy [Antonów, 2003; Łyskawa, 1999]. Tytułem uzupełnienia należy jednak wspomnieć, że w piśmiennictwie ryzyko starości jest również definiowane jako ryzyko nieposiadania źródeł utrzymania w okresie starości [Szumlicz, 2005], ryzyko niewystarczającego dochodu podczas emerytury [Szczepański, 2014], a także ryzyko zależności finansowej w starszym wieku [Vaughan, Vaughan, 2004]. Ponadto z ryzykiem starości jest łączone ryzyko długowieczności polegające na dożyciu przez jednostkę wieku dłuższego niż oczekiwany [Szczepański, 2014, s. 733], ryzyko niedołęstwa starczego [Lach, 2014, s. 3], a także ryzyko ubóstwa wywołanego starością [Poteraj, 2011, s. 185] lub ryzyko ubóstwa osób starszych [Szczepański, 2015a, 2015b]. Ponadto, obok prezentowanego podejścia mikro, ryzyko długowieczności może być również rozpatrywane w skali makro. W ujęciu tym jest ono definiowane jako prawdopodobieństwo, że określona kohorta wiekowa będzie ży-

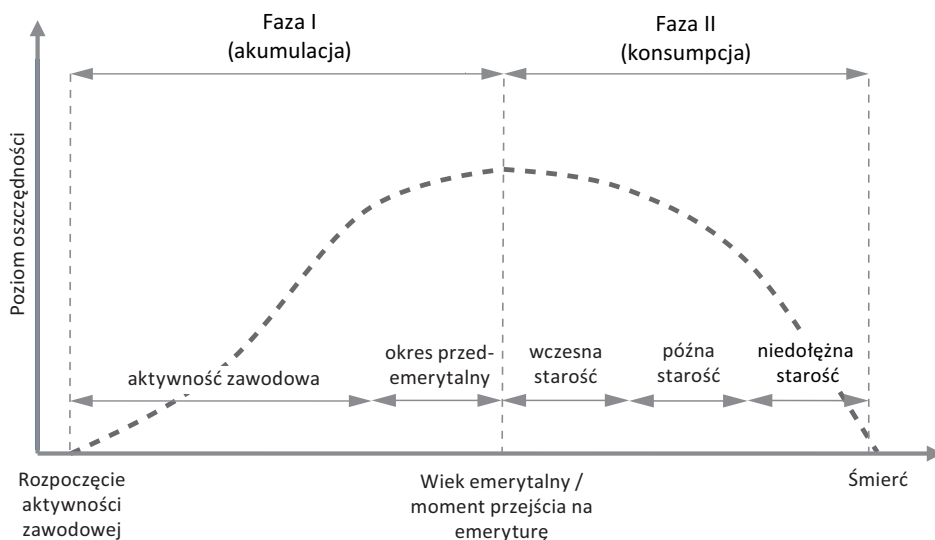
² W Polsce doszło do tego po II wojnie światowej, w niektórych krajach Europy Zachodniej znacznie wcześniej. Na przykład w Danii już w 1891 r. wprowadzono rozwiązanie polegające na tym, że każdy obywatel, który przekroczył wiek 60 lat i cierpiał wskutek niedostatku, miał prawo do środków na utrzymanie, jeśli tylko 10 lat życia spędził w kraju, nie popełnił przestępstwa i nie korzystał z dobroczynności publicznej [Grabowski, 1911, s. 177]. Podobne rozwiązanie wprowadzono na początku XX w. również we Francji, Anglii i Australii [Jędrasik-Jankowska, 2006, s. 24].

³ W tym kontekście K. Antonów zauważa, że o ile koncepcja domniemanego inwalidztwa do pracy ze względu na wiek, która wiąże się założeniem, że dożycie wieku emerytalnego powoduje utratę zdolności do pracy, nawiązuje do tradycji prawa ubezpieczeń społecznych, to koncepcja emerytury jako świadczenia z tytułu wysługi, która nie ma bezpośredniego związku z niezdolnością do pracy, wywodzi się z przedwojennej prawa urzędniczego i rozwiązań stosowanych w systemach zaopatrzeniowych [Antonów, 2003].

ła dłużej (lub krócej) w stosunku do oczekiwanej dla niej przeciętnej długości trwania życia [Jedynak, 2016b, s. 6].

W klasycznym modelu ryzyka starości wyróżnia się dwie jego fazy: (1) fazę oszczędzania (akumulacji) oraz (2) fazę konsumpcji (dekumulacji) [Szumlicz, 2005, s. 242–243]. Faza pierwsza rozpoczyna się z chwilą podjęcia aktywności zawodowej i trwa do momentu osiągnięcia wieku emerytalnego. Ryzyko w tej fazie dotyczy przede wszystkim samego dożycia wieku przejścia na emeryturę. Druga faza rozpoczyna się w chwili zakończenia fazy pierwszej i trwa aż do śmierci. Ryzyko w tej fazie wiąże się z długością trwania życia po zakończeniu aktywności zawodowej, która warunkuje optymalne wykorzystanie zgromadzonych wcześniej zasobów. W prezentowanym modelu faza akumulacji jest co do zasady tożsama z okresem aktywności zawodowej, w trakcie której gromadzone są oszczędności emerytalne⁴. Faza konsumpcji pokrywa się natomiast z okresem, w którym zgromadzone uprzednio oszczędności są przekształcane w świadczenia emerytalne [Rutecka, 2012, s. 23–24].

Rysunek 1.1. Model uczestnictwa jednostki w systemie emerytalnym

Źródło: opracowanie własne.

⁴ W pracy przyjmuje się, że oszczędności emerytalne są rozumiane szeroko, jako wszystkie płatności i transfery dokonywane w trakcie aktywności zawodowej i związane z finansowaniem przyszłej konsumpcji na emeryturze. Tak rozumiane oszczędności emerytalne obejmują więc zarówno składki emerytalne odprowadzane w ramach obowiązkowych systemów niefinansowych, za które nabywane są określone uprawnienia emerytalne, jak i wpłaty dokonywane w obowiązkowych i dobrowolnych systemach finansowych, które tworzą przyszły kapitał emerytalny.

W przekonaniu autora zachodzące przemiany w strukturze społeczeństwa oraz przeobrażenia na rynku pracy powodują, że klasyczny model ryzyka starości należy uzupełnić o dodatkowe elementy (zob. rys. 1.1)⁵. W szczególności w fazie oszczędzania zmieniające się uwarunkowania rynku pracy implikują pojawienie się „okresu przedemerytalnego”, w którym dochodzi do stopniowego ograniczania skali aktywności zawodowej. W okresie tym wraz ze spadkiem kondycji fizycznej może następować stopniowa redukcja zaangażowania w pracę zawodową (np. praca na część etatu). W fazie konsumpcji można natomiast wymienić trzy wspomniane wcześniej, zróżnicowane pod względem poziomu zdrowia oraz aktywności społecznej i ekonomicznej, a także rodzaju i skali potrzeb niezbędnych do sfinansowania podokresy starości: wczesną starość, późną starość oraz niedołęstwo starcze. W tym kontekście zasadne jest również zastąpienie występującego w klasycznym modelu ryzyka starości tradycyjnego pojęcia „wieku emerytalnego” określeniem „moment przejścia na emeryturę”. W nowoczesnych systemach emerytalnych formalnie określony, ustawowy wiek emerytalny coraz rzadziej stanowi bowiem uniwersalną cezurę oddzielającą fazę akumulacji i fazę oszczędności. Zarówno pojęcie „wieku emerytalnego”, jak i pojęcie „moment przejścia na emeryturę” stanowią przedmiot szczegółowych rozważań w dalszej części rozdziału.

1.1.3. System emerytalny – pojęcie i cele

Powszechne występowanie ryzyka starości powoduje konieczność podejmowania działań ukierunkowanych na zabezpieczenie się przed ich skutkami. Ogół tego typu działań określa się mianem „zabezpieczenia na starość” [Lach, 2014; Olejnik, 2016, s. 18], „zabezpieczenia na okres starości” [Rutecka, 2014b, s. 48] lub „zabezpieczenia ryzyka starości” [Bińczycka-Majewska, 2004]. Biorąc pod uwagę charakter świadczeń, sposób organizacji oraz zaangażowane podmioty, zabezpieczenie na starość może przyjmować różne formy i być realizowane za pomocą trzech głównych metod (zob. rys. 1.2).

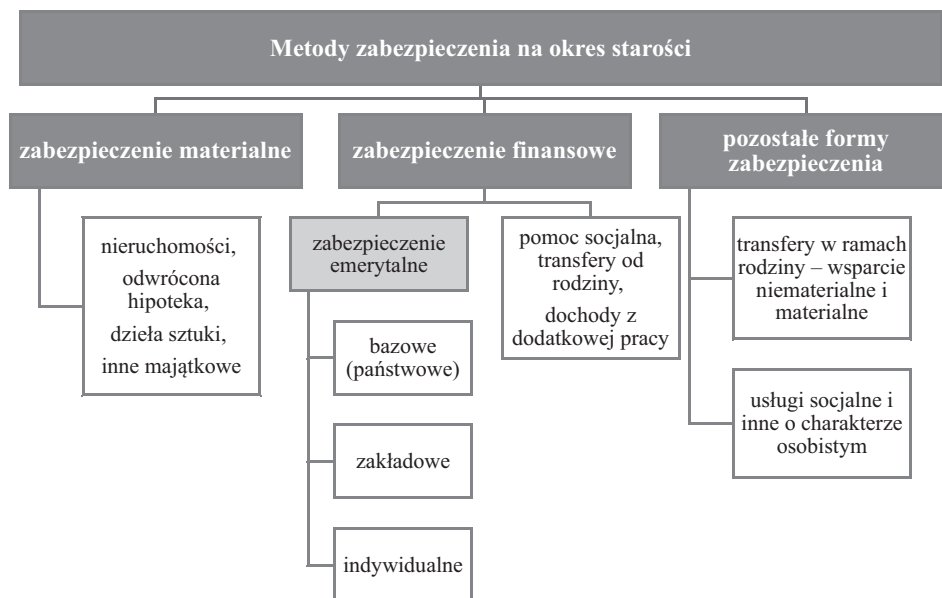
Jeżeli przyjąć perspektywę historyczną, można zauważyć, że w funkcjonującym do czasów rewolucji przemysłowej naturalnym systemie zabezpieczenia na starość⁶ przeważały metody, które w proponowanej klasyfikacji mieszczą się w kategorii „pozostałe”. Były to głównie transfery w ramach rodziny, które opieka społeczna i działalność dobroczynna wspierały jedynie w niewielkim stopniu⁷. Intensywne przemiana-

⁵ Przedstawiana tutaj propozycja została wcześniej sformułowana przez autora w opracowaniu z 2016a. O zmieniających się potrzebach w okresie dezaktywizacji zawodowej zob. również: J. Rutecka [2015].

⁶ M. Żukowski w tym kontekście używa pojęcia „nieformalnych systemów emerytalnych” [Żukowski, 2006, s. 13].

⁷ Wyjątkiem były tu systemy zabezpieczenia emerytalnego dedykowane dla wybranych grup społeczno-zawodowych, takich jak np. żołnierze czy urzędnicy państwowi; finansowano je na zasadzie

Rysunek 1.2. Metody zabezpieczenia na okres starości

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Handshke, Łyskawa, Ratajczak, 2005, s. 147; Olejnik, 2016, s. 19].

ny społeczne i gospodarcze związane z rewolucją przemysłową sprawiły jednak, że pod koniec XIX w. dotychczasowe rozwiązania przestały wystarczać. Dało to impuls do instytucjonalizacji zabezpieczenia na starość, która przebiegła szczególnie intensywnie w pierwszej połowie XX wieku. Proces ten, o czym się często zapomina, od początku miał dwutorowy charakter. Z jednej strony powoływano do życia publiczne (powszechne, przymusowe i administrowane przez instytucje państwowe) systemy zabezpieczenia emerytalnego, z drugiej strony powstawały i rozwijały się prywatne ubezpieczenia na okres starości, a przedsiębiorstwa przemysłowe wdrażały rozwiązania zapewniające ich pracownikom renty starcze [Czepulis-Rutkowska, 2000, s. 15].

W efekcie opisanych procesów współcześnie dominującą rolę w zabezpieczeniu na starość odgrywa szeroko rozumiane zabezpieczenie emerytalne, które w pewnym stopniu jest wspomagane transferami o charakterze socjalnym. Co istotne, zakres udziału państwa oraz instytucji rynkowych i indywidualnej zapobiegliwości w tym zabezpieczeniu jest odmienny w różnych krajach i w dużej mierze zależy od przyjętego modelu publicznego systemu emerytalnego⁸ lub – w nieco innym ujęciu – jest zwią-

zaopatrzeniowej, która polega na przyznawaniu przez organy państwowe, według kryterium potrzeb lub zasług, prawa do świadczeń wypłacanych z budżetu państwa.

⁸ Model publicznego systemu emerytalnego jest związany z określoną techniką (metodą) administracyjno-finansową zabezpieczenia społecznego. W klasycznym ujęciu W. Muszalski [2004,

zany z obowiązującym porządkiem emerytalnym⁹. Na marginesie należy również odnotować rosnącą rolę dochodów z dodatkowej pracy w okresie starości [Jabłońska-Porzućek, Łuczka, 2016] oraz zabezpieczenia materialnego w postaci usług typu *equity release* [Kowalczyk-Rólczyńska, 2018; Cycoń, 2019].

W ujęciu formalnym zabezpieczenie emerytalne stanowi wyodrębniony element zabezpieczenia społecznego, a jego zakres przedmiotowy obejmuje ryzyko starości [Szumlicz, 2004]. W. Muszalski [2004, s. 14], odnosząc zabezpieczenie emerytalne do idei pomocy ze strony państwa dla obywatela znajdującego się w potrzebie, twierdzi, że jest ono wyrazem pomocy państwa wobec osób, które ze względu na wiek nie są w stanie same osiągać dochodów. Zabezpieczenie emerytalne można zatem sytuować wśród innych form działalności człowieka, których celem jest zapewnienie poczucia bezpieczeństwa socjalnego [Orczyk, 2005, s. 107].

W piśmiennictwie pojęcie „zabezpieczenie emerytalne” jest stosowane wymienienie z określeniami „system zabezpieczenia emerytalnego” [Szumlicz, 2010; Żukowski, 1997] oraz „system emerytalny” [Golinowska, 1993; Góra, 2003; Barr, Diamond, 2014]. Przyjmując definicję systemu, zgodnie z którą system jest to całość złożona z części i rozpatrywana ze względu na zachodzące między nimi relacje wyrażające jakieś uporządkowanie [Ackoff, 1973, s. 46], oraz mając na uwadze, że zabezpieczenie emerytalne składa się z wielu powiązanych ze sobą (formalnie lub finansowo) elementów, które realizują wspólną funkcję – zapewnienie dochodów na okres po zakończeniu aktywności zawodowej, uznaje się, że zamienne stosowanie wskazanych terminów jest tutaj uprawnione. Podobny pogląd podziela również M. Szczepański [2010, s. 67].

Według I. Olejnik [2016, s. 18] zabezpieczanie emerytalne dotyczy osób, które ze względu na osiągnięcie określonego wieku zakończyły swą pracę zawodową. Odnosząc się do prezentowanego wcześniej dwufazowego modelu ryzyka starości, trzeba jednak zauważyć, że stwierdzenie to nie oddaje w pełni istoty rzeczy. Skoro bowiem realizacja podstawowego celu systemu zabezpieczenia emerytalnego, jakim jest za-

s. 19–21] wymienia trzy techniki zabezpieczenia społecznego: ubezpieczenie, pomoc (opiekę) oraz zaopatrzenie. W nawiązaniu do tej klasyfikacji Z. Czepulis-Rutkowska [2000, s. 16–19] wyróżnia trzy podstawowe modele publicznych systemów emerytalnych: (1) ubezpieczeniowy, w którym nabywanie uprawnień do świadczeń związane jest z pracą i opłacaniem składki ubezpieczeniowej, a świadczenia są proporcjonalne do zarobków; (2) pomocowy, w którym świadczenia są przyznawane na podstawie testu dochodowego i obejmują jedynie najuboższą część społeczeństwa; oraz (3) uniwersalny, który przewiduje wypłatę ze środków budżetowych świadczeń w postaci jednolitej kwoty dla ogółu ludności w starszym wieku.

⁹ G. Esping-Andersen [1990] dokonał klasyfikacji współczesnych porządków emerytalnych, wyróżniając trzy ich typy: (1) systemy korporatystyczne (o przeważającym udziale państwa i rozwiniętych przywilejach emerytalnych dla wybranych grup zawodowych), (2) systemy rezydualne (o ograniczonym zakresie powszechnego ubezpieczenia społecznego oraz istotnym znaczeniu rozwiązań rynkowych) i (3) systemy uniwersalistyczne (charakteryzujące się kontrolną rolą państwa w odniesieniu do systemu emerytalnego). W późniejszych latach koncepcja ta była modyfikowana i rozwijana m.in. przez A. Soede i C. Vromana [2008]. Istotny wkład w ten obszar badań nad systemami emerytalnymi mają również F. Chybalski i E. Marcinkiewicz [Chybalski, 2016; Marcinkiewicz, Chybalski, 2019].

pewnienie dochodu na okres starości [Barr, 2010, s. 129], odbywa się współcześnie poprzez transfer części dochodu z okresu aktywności zawodowej na okres starości [Chybalski, 2012b, s. 25], to należy przyjąć, że system ten obejmuje nie tylko osoby, które ze względu na wiek opuściły już rynek pracy, ale również osoby nadal aktywne zawodowo. Przy czym w przypadku pierwszej grupy osób (emeryci) zabezpieczenie emerytalne wiąże się z wypłatą określonych świadczeń, a w przypadku drugiej grupy (pracujący) – z akumulacją środków, które w przyszłości będą uprawniały do takich wypłat.

Samo pojęcie systemu emerytalnego jest definiowane na różne sposoby. Jedną z najbardziej zwięzłych, a zarazem pojemnych znaczeniowo definicji systemu emerytalnego zaproponował M. Żukowski [1997, s. 17], który akcentując ochronny charakter systemu emerytalnego, twierdzi, że jest to ogół źródeł zabezpieczenia dochodów pieniężnych na okres starości. W literaturze światowej w podobny, instytucjonalny sposób system emerytalny definiują m.in. Z. Bodie [1990] oraz B. Mattil [2006]. Z punktu widzenia polityki społecznej system emerytalny definiuje T. Szumlicz [2005]. Według niego system emerytalny (zabezpieczenie emerytalne) są to rozwiązania instytucjonalne, zmierzające do zapewnienia uczestnikom systemu niezarobkowych środków do utrzymania na okres starości poprzez ustalenie zasad: (1) gromadzenia oszczędności emerytalnych oraz (2) dokonywania wypłat świadczeń emerytalnych. M. Szczepański [2006, s. 8] twierdzi natomiast, że system emerytalny stanowi autonomiczny, wyodrębniony i dominujący podsystem w ramach ogółu zabezpieczenia społecznego, a jego głównym celem jest zapewnienie określonego poziomu bezpieczeństwa socjalnego po zakończeniu aktywności zawodowej, który na ogół odznacza się specyficzną strukturą i odrębnymi regulacjami, własnym źródłem finansowania oraz zasobami pozwalającymi na funkcjonowanie. Z kolei w funkcjonalnym ujęciu F. Chybalskiego [2012b, s. 23] system emerytalny jest narzędziem alokacji dochodu w cyklu życia w celu zapewnienia dochodu (a przez to konsumpcji) w okresie starości. Przyjmuje on przy tym, że dochód ten może mieć dowolną formę: począwszy od klasycznych świadczeń emerytalnych z systemu obowiązkowego, poprzez dochody z upłynnienia dobrowolnych oszczędności, a skończywszy na dochodach z pracy wykonywanej już po osiągnięciu wieku emerytalnego.

Analizując system emerytalny z perspektywy *stricte* ekonomicznej, z reguły wskazuje się na dwie uzupełniające się perspektywy jego postrzegania: makro- oraz mikroekonomiczną [Barr, Diamond, 2014; Blake, 2006; Góra, 2003].

Z perspektywy makroekonomicznej system emerytalny jest definiowany jako narzędzie podziału bieżącego PKB między pokolenie pracujące i pokolenie emerytów. W ujęciu tym całą populację dzieli się na dwie części: osoby w wieku produkcyjnym oraz osoby w wieku poprodukcyjnym, dla jasności wywodu pomijając przy tym dzieci i uczącą się młodzież. Następnie, odnosząc ten podział do wartości PKB w danym okresie, system emerytalny traktuje się jako sposób dokonywania podziału bieżącego

PKB pomiędzy pokolenie pracujących (PKB^W) a pokolenie emerytów (PKB^R). PKB^W odzwierciedla część PKB służącą opłaceniu czynników produkcji, a PKB^R określa rozmiary systemu emerytalnego i odnosi się do części całkowitego PKB, która jest przeznaczana na spłatę zobowiązań wobec pokolenia emerytów. Wzajemne proporcje PKB^W i PKB^R zależą przede wszystkim od konstrukcji systemu emerytalnego oraz struktury demograficznej społeczeństwa [Góra, 2003, s. 46].

Z mikroekonomicznego (jednostkowego) punktu widzenia natomiast system emerytalny jest traktowany jako narzędzie alokacji dochodu jednostki w cyklu życia¹⁰. W modelowym ujęciu przyjmuje się, że w trakcie całego okresu aktywności zawodowej jednostka rezygnuje z części bieżącej konsumpcji i akumuluje oszczędności (uprawnienia emerytalne) po to, aby w okresie, gdy nie uzyskuje już dochodu z pracy, wykorzystać uprzednio zgromadzone środki na konsumpcję. Klasyczny model cyklu życia przewiduje, że alokacja dochodu odbywa się w sposób zapewniający utrzymanie względnie stałego, średniego poziomu konsumpcji w trakcie całego życia. Warto jednak w tym miejscu odnotować, że występowanie trzech zróżnicowanych etapów w drugiej fazie ryzyka starości powoduje, że zapotrzebowanie na środki finansowe w trakcie jej trwania wcale nie jest stałe. Przeciwnie, wraz ze starzeniem się jednostki wykazuje ono tendencję rosnącą. Największe wydatki przypadają z reguły na jej ostatni etap – okres niedołęstwa starczego, kiedy stan zdrowia emerytów nie pozwala na uzyskanie jakichkolwiek dodatkowych dochodów [Jedynak, 2016a, s. 35–36; Rutecka, 2015, s. 186].

Przytoczone definicje systemu emerytalnego w zdecydowanej większości podkreślają ekonomiczno-finansowe aspekty zabezpieczenia emerytalnego. Ten wymiar funkcjonowania systemu emerytalnego jest akcentowany również w dalszej części pracy. Ponadto, ze względu na charakter podjętego problemu badawczego, prowadzone rozważania koncentrują się wokół mikroekonomicznego ujmowania systemu emerytalnego. Stąd, odwołując się do jednostkowej perspektywy postrzegania systemu emerytalnego oraz funkcjonalnej definicji F. Chybalskiego, w książce system emerytalny jest rozumiany jako zespół narzędzi, za pomocą których dokonuje się alokacji dochodu w cyklu życia w celu umożliwienia konsumpcji w okresie starości. Tak rozumiany system emerytalny obejmuje wszelkie formy wygładzania konsumpcji: zarówno te związane z aktywnością na rynku pracy i uczestnictwem w obowiązkowym (powszechnym) systemie emerytalnym, jak i te wynikające z dobrowolnej decyzji o oszczędzaniu na emeryturę.

Podstawowym celem funkcjonowania systemu emerytalnego jest cel dochodowy, który sprowadza się do zapewnienia jego uczestnikom określonego poziomu dochodów w okresie po zakończeniu przez nich aktywności zawodowej [Góra, 2003,

¹⁰ N. Barr i P. Diamond [2014, s. 32] używają w tym kontekście określeń „wyrównywania konsumpcji” oraz „wygładzania konsumpcji”.

s. 37; Szczepański, 2014, s. 734]. W ujęciu mikro oznacza to, że głównym celem systemu emerytalnego jest wygładzenie konsumpcji w cyklu życia, a także zabezpieczenie przed ryzykiem długowieczności oraz zapobieganie ubóstwu osób starszych [Chybalski, 2016, s. 16–17]. Uwzględnienie z kolei szerokiego, makroekonomicznego punktu widzenia oznacza, że cele współczesnych systemów emerytalnych obejmują również realizację innych zadań, takich jak: pomoc dla najuboższych członków społeczeństwa, redystrybucja dochodów oraz osiągnięcie innych celów ekonomicznych i społecznych (np. wzrost gospodarczy, polityka prorodzinna) [Barr, Diamond, 2014, s. 37]¹¹. Ponadto za pomocą systemu emerytalnego państwo może nagradzać określone postawy i zachowania (np. emerytura kombatancka, emerytura olimpijska) oraz pracę na określonych stanowiskach państwowych (np. emerytura prezydencka).

Dogłębna analiza mikroekonomicznego spojrzenia na system emerytalny prowadzi do wniosku, że bazujące na nim cele systemu emerytalnego stanowią podstawę do określenia szerszej grupy celów, którą można określić mianem „adekwatności dochodowej systemu emerytalnego” (adekwatności emerytur). Przy czym cel, jakim jest zapewnienie adekwatności emerytur, musi być uzupełniany celami ekonomicznymi umożliwiającymi jego realizację, tj. efektywnością i stabilnością finansową systemu emerytalnego. „System nieefektywny i niestabilny finansowo nie może bowiem w długim okresie zapewnić adekwatnych emerytur” [Chybalski, 2016, s. 17]. W podobny sposób cele systemu emerytalnego określają również Bank Światowy i Komisja Europejska. Bank Światowy wskazuje, że system emerytalny powinien przede wszystkim charakteryzować się adekwatnością świadczeń, być stabilny finansowo i odporny na czynniki zewnętrzne, a także dostosowany do możliwości finansowych państwa i obywateli [Holzmann, Hinz, 2005, s. 55–62]. Z kolei długofalowe cele systemów emerytalnych sformułowane przez Komisję Europejską w ramach otwartej metody koordynacji obejmują: (1) adekwatność emerytur, (2) efektywność i stabilność finansową systemów emerytalnych oraz (3) modernizację systemów emerytalnych [Żukowski, 2002].

1.1.4. Emerytura jako okres w cyklu życia i jako świadczenie

Etymologię słowa „emerytura” wyprowadza się z łacińskiego *emerere* tłumaczonego bezpośrednio jako „zasłużyć” [Kopaliński, 2014]. Trzeba jednak odnotować, że pojęcie to w języku polskim może być współcześnie rozumiane w dwojaki sposób. Również w niniejszej pracy, w zależności od kontekstu, będzie mu przypisywane jedno

¹¹ Trzeba jednak odnotować, że tak szerokie definiowanie celów systemu emerytalnego w literaturze przedmiotu bywa również przedmiotem krytyki. Przykładowo F. Chybalski [2012b, s. 79] twierdzi, że redystrybucję trudno uznać za cel systemu emerytalnego, gdyż system ten nie funkcjonuje po to, aby redystrybuować dochód. Redystrybucję należy jego zdaniem traktować raczej jako jedno z narzędzi służących osiągnięciu celu dochodowego.

z dwóch znaczeń. W pierwszym, używanym głównie w gerontologii i socjologii, znaczenie pojęcia „emerytura” jest utożsamiane z okresem w cyklu życia jednostki [Krzyżowski i in., 2014, s. 28]. Angielskim odpowiednikiem tak rozumianej emerytury jest określenie *retirement*. W drugim znaczeniu, powszechnie używanym w ekonomii i polityce społecznej, przez emeryturę (świadczenie emerytalne) rozumie się natomiast świadczenie pieniężne otrzymywane w ramach systemu zabezpieczenia emerytalnego – odpowiada temu angielskie określenie *pension* [Blake, 2006, s. 1; Żukowski, 1997, s. 17]. W analogiczny sposób emerytura jest rozumiana również na gruncie prawa pracy i ubezpieczeń społecznych, gdzie jest ona ujmowana jako podstawowe świadczenie z tytułu ubezpieczenia emerytalnego [Jończyk, 2006, s. 125].

Przy definiowaniu emerytury jako okresu w cyklu życia jednostki wskazuje się, że jest to ostatni etap życia, który następuje po zaprzestaniu pracy w związku z osiągnięciem określonego wieku (wieku emerytalnego). Okres ten łączy się z wycofaniem się z aktywnego życia zawodowego oraz z przeformułowaniem dotychczasowego stylu życia i wejściem w nowe role społeczne. Tak rozumiana emerytura jest traktowana jako pewnego rodzaju stan, w którym znalazła się osoba korzystająca z uprawnienia do świadczeń emerytalnych [Urbaniak, 1998, s. 85]. W tym znaczeniu emerytura występuje w takich związkach frazeologicznych, jak „życie na emeryturze”, „bycie na emeryturze”, a także w omawianym w dalszej części rozdziału procesie „przechodzenia na emeryturę”.

Gdy się rozpatruje emeryturę jako świadczenie pieniężne, należy odnotować, że pojęcie to w tym znaczeniu weszło do języka powszechnego dopiero w latach 60. XX wieku. Wcześniej świadczenia przysługujące w ramach systemu zabezpieczenia emerytalnego określano mianem „renty starczej”, „renty za wysługę lat” lub „renty emerytalnej” [Antonów, 2003; Fuchs, 1967, s. 6, za: Walczak, 2019, s. 86]. Współcześnie przy ustalaniu zakresu pojęciowego emerytury jako świadczenia pieniężnego zwraca się uwagę na dwie kwestie problemowe. Pierwsza wiąże się z pytaniem o to, czy świadczenie emerytalne jest zawsze świadczeniem dożywotnim. Druga kwestia dotyczy tego, czy emerytura jest świadczeniem wypłacanym wyłącznie z części bazowej systemu emerytalnego, czy też może być wypłacana również z części dodatkowej.

Co do pierwszej kwestii, autor podziela dominujące w piśmiennictwie stanowisko, zgodnie z którym emerytura jest świadczeniem okresowym wypłacanym dożywotnio [Żukowski, 1997, s. 17; Rysz-Kowalczyk, 2001, s. 47; Bielawska, 2013, s. 181]. Podobny pogląd przewija się również w literaturze anglojęzycznej [Blake, 2006, s. 1; Bodie, 1990]. Odrębnego zdania jest natomiast m.in. J. Rutecka [2015, s. 182], która pisze, że świadczenie emerytalne „może być wypłacane w formie renty dożywotniej, wypłaty programowanej lub wypłaty jednorazowej”. Podkreśla przy tym, że „bazowe, obowiązkowe systemy emerytalne wykorzystują zwykle rozwiązania w formie renty dożywotniej [...]”.

Co do drugiej kwestii (źródło wypłaty emerytur), autor przyjmuje szeroki sposób definiowania emerytury, w którym jest ona traktowana nie jako świadczenie wypłacane jedynie w ramach obowiązkowej części systemu zabezpieczenia emerytalnego, ale jako wszystkie świadczenia wypłacane okresowo od określonego momentu w późniejszej fazie życia aż do śmierci beneficjenta [Szczepański, 2010, s. 70; Żukowski, 1997, s. 17]. W tym ujęciu emerytura może więc pochodzić zarówno z części obowiązkowej, jak i z części dodatkowej systemu emerytalnego lub – jak pisze K. Bielawska [2013, s. 181] – zarówno ze źródeł publicznych, jak i ze źródeł prywatnych.

1.1.5. Wiek emerytalny

Treść pojęcia wieku emerytalnego na przestrzeni minionego stulecia uległa istotnej przemianie¹². Obserwowana ewolucja wiąże się bezpośrednio ze zmianą, jaka zaszła w postrzeganiu samego systemu emerytalnego. Pierwotnie system ten był bowiem narzędziem finansowania niedołącznej starości, a emerytura stanowiła świadczenie mające zapewnić ochronę przed ryzykiem utraty dochodów z powodu wieku. Obecnie natomiast system emerytalny jest postrzegany jako narzędzie alokacji dochodu w cyklu życia, a emerytura traktowana jako świadczenie nabyte w zamian za zasługi lub jako premia za długoletnią pracę [Góra, 2003, s. 46; Jończyk, 2006, s. 146]. Ta zmiana paradygmatu ma doniosłe skutki dla sposobu określania wieku uprawniającego do przejścia na emeryturę. Jeżeli bowiem system emerytalny traktować jako narzędzie zapobiegania niedołącznej starości, to wiek emerytalny powinien odpowiadać – uśrednionemu dla całej populacji – momentowi, kiedy jednostka, ze względu na stan zdrowia spowodowany wiekiem, nie jest już w stanie wykonywać pracy zawodowej. Z kolei jeżeli przyjmie się, że emerytura jest świadczeniem nabytym w zamian za zasługi, wiek emerytalny powinien się kształtować na poziomie umożliwiającym adekwatną do potrzeb i preferencji uczestników systemu – alokację dochodów w cyklu życia [Jedynak, 2016a, s. 37].

Ewolucję pojęcia wieku emerytalnego dostrzega również F. Chybalski [2018, s. 21]. Jego zdaniem, począwszy od powstania pierwszych, państwowych systemów emerytalnych, kiedy to ustalono wiek emerytalny jako granicę, po której przekroczeniu jednostka kończy aktywność zawodową i rozpoczyna pobieranie świadczeń eme-

¹² Jeszcze pod koniec lat 80. XX w. W. Szubert [1987], pisał że z osiągnięciem wieku emerytalnego wiąże się zaprzestanie aktywności zawodowej, a „wiek ten, określany w dawnych ustawach ubezpieczeniowych jako starość, a obecnie jako wiek emerytalny, powoduje zazwyczaj osłabienie sprawności organizmu, obniżenie wydajności pracy, zwiększoną chorobowość i wynikającą stąd trudność utrzymania się w regularnym zatrudnieniu” [Szubert, 1987].

rytalnych¹³, granica ta stale się zaciera i przestaje być tak jednoznaczna, jak niegdyś¹⁴. Wynika to z tego, że jednostka – w ramach ograniczeń formalno-prawnych wynikających z rozwiązań o charakterze systemowym (np. dopuszczalność jednoczesnego uzyskiwania dochodów z pracy i świadczeń emerytalnych) – może:

- 1) zakończyć aktywność zawodową przed osiągnięciem wieku emerytalnego (dobrowolnie lub z konieczności – np. na skutek niemożności znalezienia pracy lub złego stanu zdrowia);
- 2) wraz z osiągnięciem wieku emerytalnego zaprzestać aktywności zawodowej i rozpocząć pobieranie świadczeń;
- 3) po osiągnięciu wieku emerytalnego kontynuować pracę, odkładając w czasie przejście na emeryturę i rozpoczęcie pobierania emerytury;
- 4) po osiągnięciu wieku emerytalnego kontynuować pracę i jednocześnie pobierać emeryturę.

Na marginesie prowadzonych rozważań dotyczących wieku emerytalnego należy zwrócić uwagę, że przedstawione tutaj różne możliwości zachowania się jednostki w zakresie kończenia aktywności zawodowej i przechodzenia na emeryturę stanowią wyraz jej decyzyjności w obszarze wyboru momentu przejścia na emeryturę. Spostrzeżenie to stanowi jeden z fundamentów rozpatrywanego w pracy problemu badawczego, obejmującego uwarunkowania podejmowania tego typu decyzji.

Odniesienie kwestii wieku emerytalnego do prezentowanego wcześniej dwufazowego modelu ryzyka starości oraz makroekonomicznego spojrzenia na system emerytalny prowadzi do wskazania dwóch zasadniczych ujęć, w których wiek ten może być rozpatrywany:

- 1) ujęcia mikro, a więc z perspektywy ubezpieczonego; wiek emerytalny jest wówczas granicą oddzielającą okres akumulacji od okresu konsumpcji. A zatem, przy założeniu stałego momentu rozpoczęcia aktywności zawodowej oraz niezmiennej przeciętnej długości trwania życia, im wyższy jest wiek emerytalny, tym dłuższy okres akumulacji i tym krótszy okres konsumpcji uprawnień emerytalnych. W efekcie wyższy wiek emerytalny, przynajmniej co do zasady, implikuje wyższe świadczenia emerytalne;
- 2) perspektywy makroekonomicznej, określanej również jako perspektywa ubezpieczeń społecznych [Zalewska, 2018, s. 2]; wiek emerytalny jest tu wielkością, która dzieli populację na dwie kategorie: osoby w wieku produkcyjnym oraz

¹³ W tradycyjnych systemach emerytalnych przyjmowano, że zakończenie aktywności zawodowej następuje dokładnie w momencie rozpoczęcia pobierania świadczeń. W systemach tych często obowiązywał również całkowity lub częściowy zakaz łączenia pracy i pobierania świadczeń emerytalnych. Wraz z indywidualizacją uczestnictwa w nowoczesnych systemach emerytalnych odchodzi się od tego typu rozwiązań na rzecz pracy na emeryturze [Góra, 2008a, s. 72–73]

¹⁴ O przemianach wieku emerytalnego na przestrzeni XIX i XX w. szerzej piszą W. Muszalski [2009] i W. Sułkowska [2012].

osoby w wieku poprodukcyjnym (emerytów). Przy założeniu stałości struktury demograficznej oraz innych elementów budowy systemu emerytalnego, im wyższy jest wiek emerytalny, tym mniejsza część PKB przeznaczana jest na finansowanie potrzeb pokolenia emerytów, a większa na wynagradzanie czynników produkcji będących w posiadaniu pokolenia pracującego. W efekcie zwiększa się więc zaangażowanie tych czynników w proces produkcji, co z kolei prowadzi do długofalowego zwiększenia tempa wzrostu PKB [Góra, 2003, s. 63].

Z punktu widzenia badań dotyczących indywidualnego podejmowania decyzji o przejściu na emeryturę zasadnicze znaczenie ma perspektywa mikro. Takiemu też rozumieniu wieku emerytalnego podporządkowano dalsze rozważania.

Ażeby móc prowadzić pogłębione badania dotyczące wieku emerytalnego, konieczne jest doprecyzowanie tego pojęcia i przeprowadzenie jego taksonomii. „Wiek emerytalny może bowiem współcześnie być rozumiany na wiele sposobów, jeśli nie przez ogół społeczeństwa, to przynajmniej przez naukowców, w tym szczególnie przez demografów, ekonomistów, czy też polityków społecznych” [Chybalski, 2018, s. 23].

Próba dookreślenia pojęcia wieku emerytalnego prowadzi do wyróżnienia następujących kategorii, w jakich może być on definiowany:

- **Powszechny wiek emerytalny**, inaczej ustawowy, normalny [Barr, Diamond, 2014], regularny [Jończyk, 2006, s. 127] lub podstawowy [Jędrasik-Jankowska, 2001, s. 130], wiek emerytalny – ustalona w przepisach prawa granica wieku człowieka, której osiągnięcie umożliwia uzyskiwanie świadczeń emerytalnych w pełnej wysokości.
- **Obowiązkowy wiek emerytalny** – ustalona w przepisach prawa granica wieku człowieka, po której przekroczeniu dana osoba jest zobowiązana do zaprzestania aktywności zawodowej i przejścia na emeryturę. Z reguły obowiązkowy wiek emerytalny jest jednocześnie przedłużonym wiekiem emerytalnym – to znaczy jest ustalony na poziomie wyższym od powszechnego wieku emerytalnego. Kategoria ta ma zazwyczaj zastosowanie jedynie do przedstawicieli wybranych zawodów, takich jak sędziowie i prokuratorzy czy profesorowie uczelni wyższych.
- **Obniżony wiek emerytalny** – ustalony w przepisach prawa, niższy od powszechnego wiek uprawniający do pobierania świadczeń emerytalnych w pełnej wysokości, który ustala się ze względu na określone (trudne, szczególne) warunki lub charakter pracy oraz po uwzględnieniu dodatkowych okoliczności, takich jak np. inwalidztwo wojenne lub kombatantstwo [Jędrasik-Jankowska, 2001, s. 130]. Obniżony wiek emerytalny może się również wiązać z możliwością pobierania emerytury w niepełnym wymiarze (emerytura częściowa).
- **Minimalny wiek emerytalny** – ustalona w przepisach prawa granica wieku człowieka, której osiągnięcie umożliwia pobieranie świadczenia emerytalnego według określonej wcześniej formuły (bez stosowania pomniejszeń). Jest to najniższy wiek uprawniający do nabycia uprawnień emerytalnych [Barr, Diamond,